

НАРОДНА ЕТІОЛОГІЯ ДИТЯЧИХ ЗАХВОРЮВАНЬ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ

Дзвенислава Ганус

УДК 392.1(477+438-192.2)

У статті на основі польових етнографічних матеріалів із сіл українсько-польського пограниччя розглянуто причини виникнення найпоширеніших дитячих захворювань. Проаналізовано заборони, що стосувалися поведінки вагітної та впливали на вроджені фізіологічні й розумові відхилення немовляти. Описано магичні способи «пороблення» та уявлення про персоніфікацію хвороби (безсоння, уроки, епілепсія).

Ключові слова: дитина, українсько-польське пограниччя, хвороби, заборони, вагітна жінка, безсоння, епілепсія, родимі плями.

В статье на основе полевых этнографических материалов из сел украинско-польского пограничья рассмотрены причины возникновения распространенных детских заболеваний. Проанализированы запреты, касающиеся поведения беременной и влияющие на врожденные физиологические и умственные отклонения младенца. Описаны магические способы «порчи» и представление о персонификации болезни (бессонница, сглаз, эпилепсия).

Ключевые слова: ребенок, украинско-польское пограничье, болезни, запреты, беременная женщина, бессонница, эпилепсия, родимые пятна.

The article, based on field ethnographic materials from the villages of Ukrainian-Polish borderland, considers the reasons of origins of the general, most widespread childhood diseases. It also analyses the prohibitions, which concerned the behavior of an expectant mother and influenced the innate physiological blemishes and obliquities of an infant. The authoress also describes magical ways of *harm-doing* and conceptions on personifying a disease (e.g., insomnia, *the evil eye*, epilepsy).

Keywords: infant, Ukrainian-Polish borderland, diseases, prohibitions, pregnant woman, insomnia, epilepsy, birthmarks.

Невід'ємною складовою етнокультури українців є народна педіатрія, у якій помітне місце займають народні методи лікування. Нерозуміння фізіологічних процесів в організмі, недостатній рівень розвитку медицини були основними чинниками поширення магичних засобів. Відповідно в поглядах на причини виникнення дитячих хвороб переважав ірраціональний аспект. Світоглядну основу етіології становили релігійно-містичні уявлення про хворобу як результат дії різних надприродних сил — духів, нечистої сили, людей, наділених надприродними властивостями [17, с. 19].

Вивчаючи народну медицину, окремі дослідники здійснювали класифікацію основних причин виникнення хвороб, у контексті якої розглядали дитячі захворювання. Так, В. Доманицький розрізняв хвороби «зверхні» (опік, нарив, пристріг) і внутрішні (вроки, лихоманка, пошесні хвороби) [22, с. 102]. М. Висоцький, описуючи причини виникнення хвороб,

поділяв їх на природні, зрозумілі народу, і надприродні, виникнення яких незрозуміле й часто оточене таємницею [19, с. 24].

На дві категорії класифікує хвороби З. Болтарович. До першої належать захворювання, що мають реальну основу, а саме: простуда, хвороби шлунково-кишкового тракту, різні рани, опіки тощо. Другу групу склали хвороби, що мали демонологічне походження, зв'язок з явищами природи, зокрема психічні захворювання, ослаблення організму, головні болі, епідемічні хвороби [17, с. 19–29].

Доказний поділ захворювань здійснила Г. Кабакова, запропонувавши розділити їх на хвороби, пов'язані з порушенням заборон; захворювання, що мають раціональне пояснення; хвороби наслані («зроблені»); хвороби, що виникають через контакт із нечистою силою [23, с. 40–42].

Джерельну базу запропонованої публікації становлять польові матеріали, зафіксовані на території українсько-польського пограниччя,

до складу якого входять такі історико-етнографічні райони, як Західне Полісся, Волинь, Надсяння, Бойківщина та Лемківщина. Згідно з експедиційними записами, більшість дитячих хвороб були незрозумілими для місцевого населення. Так, вроджені захворювання вважалися наслідком від порушення вагітної жінкою заборон, що обмежували її поведінку. Окремі хвороби (безсоння, плач, епілепсія) виникали через необережне поводження рідних з немовлям або шляхом «передавання» недуги від хворого до здорового немовляти.

На майбутнє здоров'я дитини великий вплив мали заборони, що стосувалися зачаття немовляти та подальшої вагітності. Порушення правил-табу призводило до появи більшості вроджених хвороб, які не підлягали лікуванню, адже вважалося, що дано від народження — це на все життя. Здебільшого це стосувалося дитячих патологій, а саме: фізіологічних вад (деформація кінцівок, «заяча» губа), розумових відхилень (німота й глухота), родимих плям на тілі немовляти.

Вроджені фізіологічні вади. Гарантувати народження повноцінних та здорових дітей повинно було дотримання визначених правил і заборон щодо часу та місця зачаття немовляти. Загальнопоширеною в ХІХ — першій половині ХХ ст. була заборона на статеві стосунки під час постів (Великоднього і Різдвяного), великих свят (Різдва, Великодня, Трійці), днів тижня — середи та п'ятниці [21, с. 4]. Вважалося, що порушення цієї заборони може призвести до народження хворої дитини — «калічки». В основі цього правила були уявлення про буденний та сакральний час. Оскільки саме в сакральний час відбувається «згущення» темряви, стираються межі між «своїм» та «чужим» світом, починають панувати потойбічні персонажі, відповідно людина повинна максимально обмежити прояв своєї життєвої енергії, інакше на дитині могла залишитися печатка демонічної сутності з «іншого» світу [25, с. 40]. Заборона церкви в радянський час спричинила до поступового нівелювання цього правила.

Загальновідомою була заборона на статеві стосунки під час менструації жінки. Вважалося, що дитина, зачата в цей час, народиться ушкодженою [20, с. 125], оскільки жінка через свій стан фактично опинялася на периферії соціуму, за межами культурного простору, сприймалася як «нечиста» істота, на яку накладалися заборони та обмеження [13, с. 114]. Водночас у літературних джерелах подано інформацію, що дитина, зачата «під краску», буде красивою [30, с. 2].

З моменту настання вагітності поведінка жінки регламентувалася численними заборонами захисного характеру, які мали не лише загальноукраїнські, але й спільні слов'янські риси. В основі цих правил було вірування в існування зв'язку між поведінкою вагітної та здоров'ям ще не народженої дитини, що базувалося на принципі імітативної магії (подібне спричинює подібне). Відтак порушення певного правила-табу спричинило б відповідні наслідки для здоров'я дитини.

З метою народження повноцінно здорової дитини вагітній було заборонено задивлятися та висловлювати огиду до спотворених, хворих людей, щоб їхні вади не перейшли на дитину: «Казали, би десь так не йшла беременна, де багато калік, жебраків. Бо могло бути таке, що вона подивилася і подумала про то каліцтво, а дитинка поворухнулася і вже могла така вродитися» [11, арк. 21]. У випадку порушення цієї заборони жінці рекомендували відразу поглянути на свої нігті або в кут стелі приміщення. Ця дія передбачала відправлення «небезпеки» в потойбічний світ, оскільки, за народним віруванням, нігті, власне, як і стеля, — це канал зв'язку з «іншим» світом [27, с. 53; 15, с. 180].

Традиційно вагітній заборонялося працювати у свята й присвятки: шити одяг, різати тварин, поратися на городі тощо. Наслідки для дитини від порушення цього правила варіювалися залежно від масштабності свята. Так, праця матері у велике свято могла призвести до того, що немовля народиться без рук, а у присвяток — із «заячою» (розірваною) губою чи «зшитими» пальцями. З літературних джерел

дізнаємося, що вагітну застерігали від шиття одягу в п'ятницю, щоб не зашити дитині очі [32, с. 75]. Заборона виконувати певну роботу в цей день пояснюється архаїчним віруванням, за яким «п'ятниця — це язичницька богиня весняної родючості, яку з прийняттям християнства замінила св. Параскевія» [14, с. 234]. Як засвідчило опитування респондентів, заборони, які обмежували вагітну в праці, з другої половини ХХ ст. почали втрачати свою актуальність: «Як пішли вже роботи в колгоспи, то мусіли всьо підряд робити, не дивилися, що ти груба і не можеш шось робити, свято — не свято, а мусиш йти робити» [7, арк. 126].

Предметом прискіпливої уваги було харчування майбутньої матері, якій заборонялося їсти овочі та фрукти, що зрослися докупі. Вірили, що порушення цього правила призведе до народження дитини зі зрощеними пальцями. Очевидно, що ця заборона базувалася на магічному значенні числа «два», що символізувало парність, подвоєння, асоціювалося з нещастям та смертю [29, с. 544]. Згідно із загальноукраїнським віруванням, вагітній не дозволялося їсти чи пити з надщербленого посуду. Це могло спричинити появу в немовляти «заячої» губи.

Вагітній суворо заборонялося йти на похорон чи дивитися на поховальну процесію. Мотивація цієї заборони базується на уявленні, що деякі ознаки померлого перейдуть на дитину: матиме бліде обличчя або холодні руки та ноги; буде сліпою або ж народиться мертвою. Однак на Пряшівщині рекомендували вагітній жінці йти на похорон, щоб доторкнутися до ніг покійника: «Іди, іди, їм са того мертвого ноги, але не позерай на нього, так са ти дітвак ничого не буде бояти» [18, с. 240].

Вроджені розумові відхилення. На території українсько-польського пограниччя жінці заборонялося приховувати вагітність від своєї сім'ї, адже це могло призвести до того, що дитина значно пізніше почала б говорити або взагалі народилася німою. Вплинути на мову дитини могло й харчування вагітної. Одним з табуйованих продуктів для вагітної стає риба.

За народними уявленнями, надмірна кількість з'їденого жінкою оселедця спричинила б поганий розвиток мовлення в дитини: «Як жінка дуже хоче сільодки, то їй не можна, бо потім дитина почне пізно та погано говорити або може вродитися німою» [8, арк. 38]. В окремих селах Лемківщини із цієї ж причини вагітній заборонялося їсти заяче м'ясо.

Також варто відзначити заборону зашивати одяг на собі, що стосувалася не лише вагітної, але й повсякденного життя людини. Порушуючи це правило, можна було «зашити» розум дитині, пальці докупі або навіть рот. Тому часто вагітній забороняли вишивати та в'язати.

Родимі плями. Згідно із загальнослов'янськими віруваннями, унаслідок переляку вагітної на тілі маляти утворювалися плями, якщо вона в цей момент доторкнулася до свого тіла. Найчастіше основною причиною переляку вважалася пожежа: «То в нас був такий пожеар і одна жона якраз заходилася дитинкою, і вона як злякалася, почала кричати: “Йой, йой, пожеар”. І так лице руками повтирала. То потім дитинка родилася на личку вся красенька, таке п'ятно мала» [11, арк. 8].

Сьогодні ця заборона стосується будьяких проявів вогню: «Ми якраз привезли газовий балон і підключали, і газ трохи бухнув. А я злапалася за голову, то малий має пляму, якби йому п'ять пальців відбилося на голові» [10, арк. 7].

Іншою причиною, що призводила до появи родимих плям у дитини, був переляк матері внаслідок побаченої миші або плазунів (гадюки чи ящірки). За народними віруваннями, переляк від миші призводив до появи знаку вкритого зверху шерстю, а від гадюки — плями, що за формою була довгою та нагадувала самого плазуна.

Поширеними були заборони, пов'язані з домашніми тваринами. Так, вагітній заборонялося їх бити чи штовхати; мотивувалося це тим, щоб у дитини не було надмірного волосяного покриву. Варто зазначити, що це правило не поширювалося на собак, оскільки «як жінка злякається собаки і вхопиться десь, і в той мо-

мент собака гавкне, то дитині нічого не буде, бо то вигавкалося» [9, арк. 68].

Регламентуючи поведінку вагітної жінки за морально-релігійними принципами, їй забороняли красти. Зміст цієї заборони базувався на Божій заповіді «не кради» та нормах звичаєвого права. У випадку порушення заборони вкрадена річ, за переконаннями населення, відіб'ється на тілі маляти, зокрема на руці.

З метою уникнення появи плям на тілі дитини вагітній не рекомендували збирати ягоди яскравого кольору: калину, малину або чорницю. Також не дозволяли їй вилазити на фруктові дерева та зривати там плоди [9, арк. 3]; носити за пазухою яблука, груші, сливи, горіхи, огірки (бо дитина буде хворіти «на чиряки») [33, с. 73]. Подекуди на пограниччі вагітна жінка пильнувала, щоб випадково не стати на те місце, де нарили кроти, бо в дитини будуть «струпи» (прищі по тілу) [7, арк. 64].

Вплинути на зовнішній вигляд немовляти ще до народження, крім матері, могли й чужі люди. Так, якщо вслід за вагітною жінкою кинути фруктові плоди, це мало призвести до того, що в дитини будуть «чиряки» (гнійні прищі) або плями. Аби запобігти цьому, у деяких поліських селах, у випадку вагітності нареченої, заборонялося обсипати молоду пару зерном: «То во як жінка виходить заміж вже вагітна, то не треба обсипати їх зерном, бо дитина буде плоха така, висип буде мати» [1, арк. 12].

Гнійні утворення. Не менш важливими для здоров'я немовляти були заборони, яких дотримувалася сім'я після народження дитини. Так, до сьогодні в селах пограниччя поширеною є заборона приходити «нечистій» жінці (що має менструацію) до хати, де є маленька дитина. Порушення цього правила призвело б до появи на тілі дитини «струпів» (гнійних прищів). Водночас для уникнення небажаних наслідків, жінка мала повідомити дитині про свій стан, промовивши «я така сама, як твоя мати», «я — не чиста, а дитина — чиста», «твоя дитина чиста, а я — не чиста».

За іншим варіантом, гнійні утворення на тілі немовляти виникали через прихід «нечистої» хрещеної матері. Тому такій жінці заборонялося бути хрещеною матір'ю. Не менш важливим аспектом у цій забороні було табу на відвідування нею церкви. Це правило старожили пояснюють так: «Люди жили так бідно, що навіть трусів не мали. І як жінка мала свій час, то до церкви не йшла, би десь не капнуло їй в церкві. А тепер вже можна йти, бо всьо вже мають» [8, арк. 18]. Очевидно, це пов'язано із загальнослов'янським ставленням до жінки під час менструації як до істоти небезпечної та шкідливої, яку намагалися на певний час ізольовувати, по можливості, припинити з нею контакти [13, с. 103].

Безсоння. Необережність у поведінці рідних могла спричинити до появи в дитини безсоння та плачу. Із цієї причини не дозволялося після заходу сонця давати з хати будь-які предмети (разом з ними людина забирає з хати сон). У літературних джерелах ХІХ ст. є відомості, що після заходу сонця заборонялося давати з хати вогонь протягом дев'яти тижнів [34, с. 122].

Загальновідомою була заборона вивішувати дитячий одяг вночі надвір, оскільки через нього «потрапляла» хвороба. У народній уяві одяг сприймався як саме тіло, а тому всі дії з ним є символічними діями з тілом людини [26, с. 141].

Поширеним було вірування, що спричинити плач у немовляти може місячне світло: «Треба вікна закривати, бо місяць може навітити. Дитинка потім дуже плаче» [12, арк. 41]. Зазначимо, що ця заборона базується на асоціюванні місяця з потойбічним світом, місцем перебування душ померлих [16, с. 144].

Населення пограниччя вірило, що викликати безсоння в дитини можна, поставивши колиску на межі в полі, адже вважалося, що сон залишається на тому самому місці, де стояла колиска, у даному випадку — на межі, яка вважалася кордоном з потойбічним світом. Як зазначають респонденти, щоб цього не сталося, мати в колиску клала трішки землі або тра-

ви, які після повернення додому викидала на вулицю.

Паралельно на території українсько-польського пограниччя широковідомими були магичні практики «пороблення» безсоння та плачу. Їх основна мета полягала в передачі хвороби від хворої дитини до здорової. Так, купіль хворого немовляти виливали на світло під вікно хати, де було здорове: «То передають ті плакси, то моя дитина так пищала в колясці, а я подивилася на вікно, а там такі від води потьоки. Їй передали той плач» [5, арк. 9]. Як правило, цю дію доповнювали замовляннями: «Мій плач — на твій дім», «найде писк на блиск» або «мій крик — на твій дім».

У поодиноких випадках людність пограниччя «передавала» плач шляхом викидання одягу хворої дитини, у якому вона спала протягом кількох ночей, на світло під вікно хати, де було інше маля [6, арк. 5]. Населення Лемківщини вважало, що цей метод дієвий лише тоді, коли діти мають однакові імена.

У селах Бойківщини для «пороблення» хвороби використовували вогонь. Мати хворого маляти йшла до «чоловіка», що «відмовляв» безсоння на прядиво, яке потрібно було спалити над іншою здоровою дитиною. Як зазначає одна з респонденток, ця дія практикувалася жінками і в пологових будинках: «Як колись родили вдома, то плач так не передаси. А як в лікарні, то вже відмовляли на прядиві, чоловік був такий, що знав то відмовити, а на другій дитинці треба було спалити. То як я родила в лікарні, то мені таке були зробили. <...> Я но трохи відійшла, а воно прядиво бігом моїй дитині спалила, а моя дитина як почала плакати, я вже ради не могла дати» [5, арк. 29].

Ще один спосіб «пороблення», що був відомий серед населення Волині та сьогодні втратив актуальність, — це «крадіжка» сну. Мати крапа соломі з даху хати, де було чуже здорове немовля, і клала її своїй дитині під подушку [3, арк. 12]. Вважалося, що хвора дитина одужає, а немовля, з хати якого узято соломі, хворітиме.

Серед населення Західного Полісся побутували переконання, що безсоння та плач наслати на дитину здатна ворожка. Із цією метою внучі вона ховала три галузки з віника або сухе зілля в «загату» хати, де народилася дитина, при цьому говорила замовляння [2, арк. 6]. Вважалося, що дитина плакатиме до того часу, поки хтось не витягне із загати цих галузок.

Уроки. У селах українсько-польського пограниччя до сьогодні відомими є вірування в уроки («вроки»). Причини виникнення вроків вчені інтерпретують по-різному. О. Афанасьєв убачав у них залишки культу сонця та грози: явища, що в уяві наших предків залежали від сонячного ока (посуха, неврожай, хвороби) і спопеляючого погляду Перуна (смерть і пожежі), людина згодом перенесла на себе [14, с. 172]. Натомість Л. Мінько пов'язував появу уявлень про уроки з первісними часами, коли люди жили родами й у кожному чужинці бачили ворога, здатного принести шкоду / хворобу [28, с. 75]. За народними уявленнями, уроки виникали внаслідок негативного впливу «поганих очей»: «То в мене малого страшно вrekli були. Прийшла до хати одна жінка, подивилася на малого і вrekла, мала такі очі. І як пішла з хати, а дитина мені очі перевернула, почала плакати, вrekена вже була» [5, арк. 8]. Уважалося, що вrekli може кожна людина: «такі вже лихі очі має, що на що сі ні подивит, то урече», навіть батько свою дитину вrekli може [24, с. 97].

Епілепсія. У народній свідомості хвороби досить часто персоніфікувалися, що є «відображенням прагнення людини знайти себе у світі, визначити в ньому своє місце і місце всього, що її оточує, що на неї впливає, вступає з нею в контакти навіть проти її волі, відповідно, впливає на її життя» [31, с. 65]. Так, народні назви епілепсії — «чорна слабость», «болезнь» — свідчать про збереження дохристиянської основи в етіології. Її інтерпретували як вселення в організм немовляти злого духа — «нечистого».

За іншим варіантом, що поширений на Бойківщині, епілепсія передавалася дитині в

день її народження, якщо в цей день помирала хвора людина: «Я як мала хрестити дитину, то вона дістала чорну слабость. Бо як хтось вмирає і мав ту хворобу, то вона переходить на другу людину, дитинку, що в той день вродилася. А ту якраз вмер чоловік, а ще він називався так, як моя дитина» [4, арк. 13].

Отже, більшість дитячих захворювань у традиційному середовищі мали ірраціональне пояснення. Очевидно, це було пов'язано з низьким рівнем освіченості місцевого насе-

лення, пізнім поширенням офіційної медицини. Характерними для населення пограниччя були уявлення, що вроджені захворювання виникають унаслідок порушення певних заборон вагітною жінкою, оскільки більшість заборон базувалося на принципах імітативної магії (подібне викликає подібне). За народними віруваннями, хворобу можна передати від хворого до здорового немовляти або «поробити» її. Нині уявлення про персоніфікацію хвороби втратили свою актуальність.

1. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі – АНФРФ), ф. 14-5, од. зб. 782, 21 арк.

2. АНФРФ, ф. 14-5, од. зб. 783, 33 арк.

3. АНФРФ, ф. 14-5, од. зб. 787, 41 арк.

4. АНФРФ, ф. 14-5, од. зб. 788, 48 арк.

5. АНФРФ, ф. 14-5, од. зб. 789, 35 арк.

6. АНФРФ, ф. 14-5, од. зб. 790, 15 арк.

7. АНФРФ, ф. 14-5, од. зб. 791, 243 арк.

8. АНФРФ, ф. 14-5, од. зб. 792, 156 арк.

9. АНФРФ, ф. 14-5, од. зб. 793, 95 арк.

10. АНФРФ, ф. 14-5, од. зб. 794, 87 арк.

11. АНФРФ, ф. 14-5, од. зб. 795, 108 арк.

12. АНФРФ, ф. 14-5, од. зб. 799, 132 арк.

13. *Агапкина Т.* Славянские обряды и верования, касающиеся менструации / Т. А. Агапкина // Секс и эротика в русской традиционной культуре : сб. статей / сост. А. Л. Топорков. – Москва : Ладомир, 1996. – С. 103–150.

14. *Афанасьев А.* Поэтические воззрения славян на природу / А. Афанасьев. – Москва, 1865. – Т. 1. – 800 с.

15. *Байбурин А.* Жилище в обрядах и представлениях восточных славян / Альберт Байбурин. – Ленинград : Наука, 1983. – 191 с.

16. *Белова О., Толстая С.* Луна / О. В. Белова, С. М. Толстая // Славянские древности. Этнолингвистический словарь : [в 5 т.] / РАН, Институт славяноведения ; под общ. ред. Н. Толстого. – Москва : Международные отношения. – 2004. – Т. 3 : К (Круг) – П (Перепелка). – С. 143–147.

17. *Болтарович З.* Народне лікування українців Карпат кінця XIX – початку XX століття. – Київ : Наукова Думка, 1980. – 119 с.

18. *Вархол Н.* Народні методи профілактики та лікування дитячих захворювань / Надія Вархол // Науковий збірник Державного Музею українсько-руської культури у Свиднику. – 1995. – Т. 20. – С. 239–258.

19. *Высоцкий Н.* Очерки нашей народной медицины / Н. Высоцкий // Записки Московского археологического института. – Москва : Печатная А. Снегиревой, 1911. – Т. 11. – С. 1–168.

20. *Дармиць Р.* Народні гігієнічні знання і повір'я, пов'язані з народженням і вихованням дитини (за матеріалами з сільського побуту Карпат) / Романа Дармиць // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2012. – Вип. 47. – С. 123–141.

21. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини / [зібрав Мр. Грушевський; обробив З. Кузеля] // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1906. – Т. VIII. – 220 с.

22. *Доманицький В.* Народна медицина у Ровенському повіті на Волині / В. Доманицький // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1905. – Т. VI. – С. 100–107.

23. *Кабакова Г.* Антропология женского тела в славянской традиции / Г. Кабакова. – Москва : Ладомир, 2001. – 334 с.

24. *Колесса Ф.* Людові вірування на Підгір'ю. В с. Ходовичах Стрийського повіту / Філарет Колесса // Етнографічний збірник. – 1898. – Т. 5. – С. 76–98.

25. *Колодюк І.* Концепт зачаття та його відображення в українській традиційній культурі / Ірина Колодюк // Етнічна історія народів Європи. – 2007. – Вип. 23. – С. 39–45.

26. *Маєрчик М.* Ритуал і тіло. Структурно-семантичний аналіз українських обрядів родинного циклу / Марія Маєрчик. – Київ : Критика, 2011. – 325 с.

27. *Мазалова Н.* Состав человеческого: человек в традиционных соматических представлениях русских / Н. Е. Мазалова. – Санкт-Петербург : «Петербургское Востоковедение», 2001. – 192 с.

28. *Минько Л.* Знахарство / Л. Минько. – Минск, 1971. – 143 с.

29. Толстая С. Число // Славянские древности. Этнолингвистический словарь : [в 5 т.] / РАН, Институт славяноведения ; под общ. ред. Н. Толстого. – Москва : Международные отношения. – 2012. – Т. 5 : С (Сказка) – Я (Ящерица). – С. 544–547.

30. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д.-чл. П. П. Чубинским. – Санкт-Петербург, 1877. – Т. 4. – 713 с.

31. Усачева В. Контакты человека с демонами болезней: способы защиты и избавления от

них / В. В. Усачева // Миф в культуре: человек – не-человек / ред. Л. А. Софронова, Л. Н. Титова. – Москва : Издательство «Индрик», 2000. – С. 58–67.

32. Ящуржинский Хр. Поверья и обрядность родин и крестин / Хр. Ящуржинский // Киевская старина. – 1893. – № 7. – С. 74–83.

33. Falkowski J., Pasznyicki B. Na pograniczu łemkowsko-bojkowskiem / J. Falkowski, B. Pasznyicki. – Lwów, 1935. – 128 s.

34. Gołęmbiowski Ł. Lud polski: jego zwyczaj, zabobony / Łukasz Gołęmbiowski. – Warszawa, 1830. – 325 s.